

„Az asszonyi bölcsesség építi a házat”

Balogh
Judit

A protestáns női éthosz megalkotásának kísérlete a 17. századi Erdélyben

Változott-e a reformáció hatására a nőkről kialakult kép, változtak-e a nők lehetőségei? A papság jelentős része örült a cölibátus megszűntének, de vajon az apácaság megszűnése is egyértelműen pozitív változást hozott? A középkorban népszerű Mária-kultusz és a női szentek tisztelete, a hozzájuk való imádkozás is eltűnt. Hová fordulhattak a kora újkor asszonyai, ha mintát kerestek az életükhöz? Részben az újra felfedezett Ószövetséghez, amelynek deuterokanonikus könyveinek nőalakjai (Judit, Zsuzsanna) voltak a legnépszerűbbek, valamint a korszak „celebjeihez”, uralkodónők, nemesasszonyok életpéldájához. A 17. századi Erdélyben a fejedelemsasszonyok váltak a korszak népszerű protestáns nőalakjaivá és későbbi protestáns lányregények főhőseivé. Hogyan alakult ki a róluk ismerhető kép, és vajon mennyire egyezik meg a hús-vér személlyel, aki mintául szolgált hozzá?

A reformáció átalakuló nőképe

A reformáció számos változást hozott a korszak szemléletében, így a nőkkel kapcsolatosan is. A szeretességgel radikálisan szembeforduló reformátorok a női karrierlehetőségek közül kiiktatták az egyedülálló nő Isten szerint helyes pályáját. A női szerepek Európában sok tekintetben éppen a reformáció közvetlen és közvetett hatásainak köszönhetően megváltoztak (FAIRCHILD 2007). Ennek okai között nemcsak a szeretességgel szembeni teológiai alapú ellenérzések voltak jelen, hanem a középkori keresztény női éthoszt nagyban meghatározó Mária-képpel kapcsolatos teológiai problémák is. Mivel Mária szerepe a középkori elképzelésekhez képest gyökeresen átalakult, így azok a szerepminták is szükségszerűen elvesztek, amelyek Mária alakja révén kerültek a középkor női szerepfelfogásába. Mária fontos jellemzője volt a szűziség, így a nem házasodás az egyház keretei között legitim életpályamoddellé válhatott, sőt a középkor második felére egyértelműen nagyobb megbecsülés övezte, mint a házasetet (KATUS 2001). Ezt a képet erősítették a női szentek, hiszen elsöprő többségük az apácák közül került ki, vagy éppen azzal tűnt ki a környezetéből, hogy tudatosan döntött a megházasodás és az ezzel járó földi örömök elutasítása mellett, mint Alexandriai Szent Katalin, Szent Borbála, Sienai Szent Katalin vagy akár a magyar Szent Margit (1. kép) (ABBOTT 2009).

Mivel tehát a reformáció megszabadult a fent említett női szerepmintáktól, újakat kellett keresnie. Ezt a reformátorok által újra felfedezett Ószövetségben, a Példabeszédek könyvében (31,10–31) találták meg. A derék asszony dicséretként ismert igeszakasz

1. kép. Sienai Szent Katalin. Andrea Vanni freskója a San Domenico-i Szent Katalin bazilikából (14. sz.)

2. kép. Id. Lucas Cranach:
Martin Luther

3. kép. Id. Lucas Cranach:
Katharina von Bora

4. kép. Hans Holbein: Jean
Calvin

5. kép. Ismeretlen festő:
Idelette de Bure

sokféleképpen értelmezhető, a korszak a háziasszony, családjának, gazdaságának, feleség¹ szerepkörét építette föl belőle.

„Derék asszonyt kicsoda találhat? Értéke sokkal drágább az igazgyöngynél. Ura szívből bízik benne, vagyona el nem fogy. Egész életén át javát munkálja urának, nem kárát. Szerez gyapjút és lent, és jókedvűen dolgozik kezével. Hasonló a kereskedők hajóihoz: távolból is hoz edelét. Fölkel még éjjel, ételt ad háza népének, és rendelkezést szolgálóinak. Ha az a szándéka, mezőt vásárol, keze munkájával szőlőt telepít. Megkeményíti derekát, megfeszíti karjait. Érti, milyen hasznos tevékenysége, éjjel sem alszik el mécsese. Ügyesen kezeli a guzsalyt, tenyerében tartja az orsót. Tenyere nyitva van a nyomorult előtt, kezét nyújtja a szegénynek. Nem félti háza népet a hóeséskor sem, mert egész háza népe meleg ruhába öltözött. Színes szőttéseket készít magának, lenvászon és bíbor az öltözete. Férjét jól ismerik a városkapokban, ahol az ország véneivel ül együtt. Finom inget készít, és eladja, övet is ad el a kalmárnak. Erő és méltóság árad róla, és nevetve néz a holnap elé. Szája bölcsességre nyílik, és nyelve szeretetre tanít. Ügyel háza népe dolgaira, nem kenyere a semmittevés. Fölkelnek előtte fiai, és boldognak mondják, ura pedig így dicséri: Sok nő végez derék munkát, de te felülmúlod mindegyiket! Csalóka a báj, mulandó a szépség, de az Urat felő asszony dicséretre méltó. Hadd élvezze munkája gyümölcsét, dicséreké tetteiért minden helyen!” (Péld 31,10–31)

Luther és Kálvin korukhoz képest számos tekintetben formabontónak mutatkoztak a nőkhöz való viszony tekintetében (FRIEDENTHAL 1977, 522–523. o.; LVM 8: 414. o.). Luthernek és feleségének, Katharina von Borának (2., 3. kép) a házassága az egymásnak adott nagyfokú szabadság és egymás iránti tisztelet példája volt,² Luther végrendelete pedig, amelyben a javai feletti rendelkezés jogát a feleségére hagyta, egészen szokatlan volt a

korszakban. Kálvin házassága ugyan alapvetően más volt, mint Lutheré, mert a beteges Kálvin elsősorban ápolónőt keresett maga mellé, ám a kapcsolatuk végül mégis két ember szövetségévé vált, és a felesége halála után úgy emlékezett az özvegy Kálvin, hogy Idelette de Bure (4., 5. kép) a legtökéletesebb társa volt.³ Kálvinnak a Teremtés könyvéhez fűzött magyarázata pedig kétségtelenül ártértelezte a nő szerepét: „Elvesztette az egyik bordáját, ám helyébe jóval drágább jutalmat kapott: egész életére hű társat; ő, aki korábban tökéletlen volt, látta, felesége révén teljessé vált. [...] Mózes szándékosan használja a megépített szót, avégett, hogy megtanítsa nekünk, hogy az emberi nem az asszony személyében vált vezéretül teljessé, korábban csak megkezdődött az építése (...) ő, aki korábban tökéletlen volt, látta, felesége révén teljessé vált.” (ROBINSON 2018, 20. o.).

¹ „...valójában nem a protestantizmus volt az a szellemi irányzat, mely a házasság intézményének védelmében elsőként fellépett” – írta Steven OZMENT (1983, 6. o.), idézi MAGYAR 2017.

² Isten jól gondoskodott róla, mert olyan asszonyt adott neki, akit többre becsül a francia királyságnál és a velencei köztársaságnál, ugyanis Katalin ragaszkodik a hitéhez, tisztességesen viselkedik, és gondját viseli a családi gazdaságnak. LVM 8: 70., 92. o.

³ KINGDON–WITTE 2005; BÉZA 1998, 26. o.: „...elvesztettem életemnek hű társát, aki engem soha el nem hagyott volna, sem számkivetésben, sem nyomorban, sem a halálban. Édes hű ségedem volt ő nekem, ki értem minden áldozatra kész volt.”

A középkori nőképhez képest látható kétségtelen elmozdulás ellenére a korszak gondolkodása még nagymértékben tükrözte a korábbi korok nőkhöz való viszonyát, sőt mivel a reformáció megkérdőjelezte a szerzetesi életformát, valójában csökkentette a nők választási lehetőségeit (MAGYAR 2014, 141–155. o.). A nő életének színtere a protestáns közösségekben a család maradt, ott viszont a tradicionális anya-feleség-gazdasszony szerephármas várt rá (MAGYAR 2016, 375–386. o.). Emellett még századokon át tartották magukat az olyan nézetek, mint például Lutheré: „A nő természettől fogva gyengébb, jellemét tekintve esendőbb, mint a férfi. Hajlamosabb az erkölcstelen magatartásra, a túlzott kíváncsiságra, a szószátyárkodásra. Ugyanakkor – ha alárendelt szerepben is, de – nélkülözhetetlen segítője lehet férjének a hétköznapi és a hitéletben is.” (Vö. BARTH 1994) (6. kép)

6. kép. Id. Lucas Cranach: Sybilla, Emilia és Sidonia, Heinrich der Fromme, szász herceg lányai

Bethlen Gábor, a református fejedelem

A középkori szerepminták teológiai használhatatlansága miatt újra kellett építeni a protestáns női éthoszt. Korabeli szentek híján kellően erős mintára volt szükség. Ezt a mintát az ekkor még a szerveződés állapotában élő és csak ritkán államegyházi státuszban működő protestáns felekezetek önmaguktól nehezen tudták volna felépíteni. Erdélyben Bethlen Gábor fejedelem e tekintetben is tudatosan tervezett, és a valláspolitikájának elemei arra utalnak, hogy a sokszínű felekezeti háttérből érkező Bethlen uralma kezdetétől tudatosan használta a pfalzi példát (7. kép), azzal a szándékkal, hogy egy református fejedelemséget építsen föl Erdélyben (POKOLY 1904), amelynek révén legalább részben kiemelheti államát a geopolitikai meghatározottság béklyójából.⁴

7. kép. Heidelberg látképe. Matthaeus Merian metszete (1620) későbbi kiadásának (1880) reprodukciója

⁴ Ezért egyrészt a külföldre irányuló egyetemjárást szorgalmazta, másrészt hazai egyetem alapításán fáradozott. A példa Heidelberg volt, ahová saját költségén küldte Gyöngyösi András későbbi kolozsvári lelkészt, Váczi Pétert, aki később dési esperes lett, a nagy formátumú konzervatív teológust, Geleji Katona Istvánt, aki előbb gyulafehérvári lelkész, majd udvari prédikátor, később pedig püspök lett, Fehérvári János marosvásárhelyi és Szilvási Márton hunyadi lelkészt, Bojti Veres Gáspárt, aki marosvásárhelyi tanár és udvari történetíró volt, valamint Balai Mihályt, Petri Ferencet és Sonkádi Jánost is.

Erre az aprólékosan felépített államegyház-kezdeményre várt az a feladat, hogy az új felekezet tagjai számára keresztény életmintákat hozzanak létre. A női szerepek megjelenítéséhez nem választhattak hétköznapi embert. A svájci reformációt államvallássá tenni kívánó Bethlen Gábor az első feleségének, Károlyi Zsuzsannának a temetési ceremóniáját használta fel arra, hogy széles közönség számára tegye megismerhető példává a fejedelemszony életét mint a református nő prototípusát.

Károlyi Zsuzsanna, a református mintanő

8. kép. Részlet Kolozsvár 1617-es látképéről

Bethlen Gábor első felesége a nagykárolyi Károlyi családból származott. Bethlen Gáborral 1605-ben kötöttek házasságot. A frigy létrejöttében Bocskai István fejedelem is szerepet játszhatott. A házaspár levelezése azt mutatja, hogy kölcsönös tisztelet és szeretet jellemezte kapcsolatukat. A gyermekek felnőttkoruk előtt meghaltak, ezért Zsuzsanna elsődleges tevékenységévé a fejedelmi udvartartás irányítása és férje politikájának aktív támogatása vált. Ez a két feladat külön-külön is jelentős terhet rótt rá, a fejedelemszony azonban kitartással és energikusan végezte mindkettőt. Bethlen Gábor török emigrációja idején folyamatos tárgyalásokat folytatott a férje nevében és érdekében (SZILÁGYI

1887, 337. o.). A leírtak alapján inkább aktívnak tűnő Károlyi Zsuzsanna a történeti emlékezetben mégis passzív, gyenge nőként jelenik meg. Ez a kép a levelezésből megismerhető asszony alakjához képest sematikusnak tűnik, egy olyan képnek, amely tökéletesen megfelel a református nőkkel szemben támasztott elvárásoknak (8. kép).

Károlyi Zsuzsanna temetése mint a református nőideál konstrukciója

A kora újkori uralkodói és főnemesi temetések a maguk sajátos liturgiájával és külsőségeivel meglehetősen hosszúak és díszesek voltak. Károlyi Zsuzsanna temetése azonban még ezek közül is kitűnt jól felépített színpadiasságával. Egyértelműen az volt a szándék, hogy a lehető legtöbb emberhez jusson el az esemény üzenete. A megemlékezést május 14-e és július 2–3-a között több helyen is megtartották. A végletekig kidolgozott részletek, az országon „végighurcolt” koporsó mind azt szolgálták, hogy Károlyi Zsuzsanna alakjában létrejöhessen a kora újkori magyar református női éthosz. Ennek azonban az volt az ára, hogy egy erős, aktív nőalak helyébe egy erősen sematikus kép került, amely a protestáns szentség elemeit mutatta fel.

Károlyi Zsuzsanna temetése minden külsőségét tekintve királyi volt. A pompakedvelő Bethlen Gábor (OBORNI 2004) vágyai, akarata minden bizonnyal erőteljesen meghatározta az egészet. Az eseménynek szereplői voltak az erdélyi református teológia és tudományosság képviselői, élükön Keserői Dajka Jánossal és Geleji Katona Istvánnal, valamint Bojti Veres Gáspárral, aki ekkor már historicus aulicusa volt a fejedelemnek (9. kép).

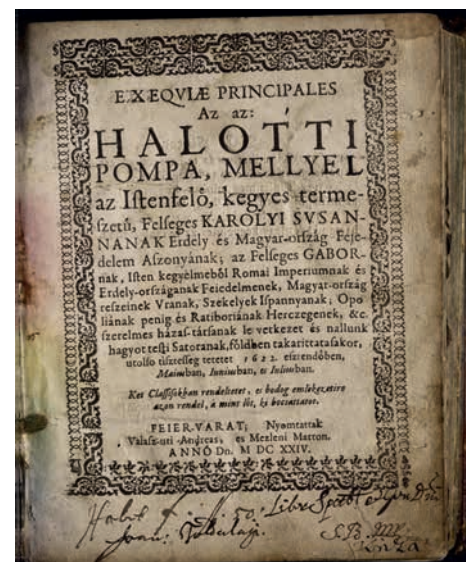
A tömegek számára a temetés eseményei akkor váltak láthatóvá, amikor május 24-én elindult a gyászmenet Gyulafehérvárra, és közben Tordán és Enyeden is megállt. Ekkor kezdődhetett a fejedelemsasszony személyének mint a református nőideál megtestesítőjének az erdélyi néppel való megismertetése. Minden bizonnyal nem véletlen, hanem tudatos döntés eredménye, hogy a Milotai Nyilas István korábbi tiszántúli püspök, később fejedelmi udvari lelképásztor által elmondott prédikáció textusa éppen a derék asszony dicsérete volt a Példabeszédek könyvéből. Az összes prédikáció, beszéd és verszet a fejedelemsasszonnyal kapcsolatosan azt hangsúlyozta, hogy Károlyi Zsuzsanna legfontosabb jellemzője az Isten iránti szeretet és engedelmesség, valamint a házastársi szeretet, odaadás és engedelmesség volt. A harmadik helyen következne az anyai szerep, amely a reformáció idején egyértelműen felértékelődött. Ezt azonban Károlyi Zsuzsanna nem tudta betölteni, hiszen két kislánya, Mihály és Gábor még csecsemőkorukban meghaltak.⁵ Az anyaszerepet ugyanakkor mindenképpen szükséges volt kiemelni, ezért nagy hangsúlyt fektettek arra, hogy a haldokló asszony leghőbb vágya az volt, hogy férjével és két kisfiukkal kíván együtt lenni a mennyben. Másrészt és elsősorban a „nemzet anyja”, a *genetrix patriae* képet rajzolták meg róla, számos patetikus jelzős szerkezettel: „Ki romlásra hanyatlott hazánknak oltalmazó édes Anyja vala”, máshol: „Nemzetének nem annyira Fejedelem Asszonya, mint Édes Anyja volt”, Geleji Katona azt is mondja róla, hogy „minden jó embernek nem csupán úrnője, hanem jóságos édesanyja is volt” (MÍKÓ 2008, 183. o.). Emellett a középkor óta állandó elem is megjelent, a szegények és árvák, valamint az egyház bőkezű patronójaként mutatták be, sőt kifejezetten a *praesidium afflictorum*, a lesújtottak védelmezője szerepét adták neki.

A Kolozsvárról Gyulafehérvár felé tartó gyászmenetben az ország nemesei, a városok képviselői mellett egyszerű emberek, mesterek és a gyulafehérvári kollégium diákjai, sőt gyerekek is voltak. Az alkalom tökéletesen alkalmas volt arra, hogy minden rendű és rangú ember számára felmutassák a református női mintát. A menetben ott voltak a fejedelem testőrségének a tagjai is, az egész pedig olyan mély hatást tehetett az emberekre, mint amelyet pár száz év múlva II. Rákóczi Ferenc újratemetése. Az egyszeri hatást elmélyítette az is, hogy a beszédek két könyvben meg is jelentek, egy latin és egy magyar nyelvű kötetben még 1624-ben, Bojti Veres Gáspár szerkesztésében (10. kép).

A Tordán tartott gyászünnepeken Dési Pap István dévai lelkész prédikált, aki Károlyi Zsuzsanna szenvedéseiben tanúsított türelmét emelte ki. Enyeden

9. kép. Kolozsvár látképe. Georg Hufnagel metszete (1617)

10. kép. Régi Magyar Könyvtár Hungaricana (RMK I. 539)

⁵ Valószínű, hogy két leány is született a házasságból, akiket azonban itt nem említünk meg a prédikációk.

Gyöngyösi András azt hangsúlyozta, hogy mélyen a prófétai tanítások szellemében élt, és nem dicsekedett a holnapi nappal, mint ahogyan egyáltalán nem dicsekedett, nem volt felfuvalkodott.

11. kép. A gyulafehérvári kollégium épülete

Gyulafehérváron Keserői Dajka János püspök beszéde dramaturgiaiailag is tökéletesen szolgálta a mintaadás célját. Szinte már a felütésben megállapította, hogy a halálban mindenki egyenlővé válik, és ezzel lehetővé tette, hogy a fejedelemszöny életpéldáját minden rendű és rangú asszonyok követhessék. Ezt a példát ő elsősorban a folyamatos imádkozásban, a rendszeres úrvacsoravételben, valamint a jótékony cselekedetekben, a diákok és az egyház támogatá-

sában látta. Károlyi Zsuzsanna, mondta a prédikátor, inkább volt a nemzet anyja, mint fejedelemszönya, s ezzel tökéletesen elhelyezte őt a klasszikus protestáns női szerepben. Noha megemlítette állhatatosságát, mégis művészien utalta őt és minden követőjét is az anyaság szerepkörébe. Bojti Veres Gáspár az Istenhez hűséges, szemérmes, a családi tűzhelyt védelmező, szegényeket gyámolító asszonyként láttatta. Az ekkor tizenöt éves Mindszenti Gábor, későbbi dobokai főispán és tanácsúr, szónoklatában a fejedelemszöny két legfontosabb erényének a kegyességet és a szelídséget tartotta. Balai Mihály református lelkész, a gyulafehérvári kollégium tanára, Bethlen alumnausa arról beszélt, hogy Károlyi Zsuzsanna megvetette a világot, és csak Istennek élt, aláhúzva ezzel azt a jellemvonást, amelyet később a történeti emlékezet olyan szívesen emlegetett a fejedelemszönyval kapcsolatban. Eszerint Károlyi Zsuzsanna csendes és visszahúzódo, passzív teremtés volt. Petri Ferenc gyulafehérvári rektor még tovább ment ezen az úton, amikor azt hangsúlyozta, hogy mennyire tűrte a testi esendőségből fakadó szenvedéseket, ezzel egyszermind azt is sugallva, hogy az ideális protestáns nő egyik legfontosabb jellemzője a testi esendősége és ennek néma eltűrése (11. kép).

A végső, ünnepélyes temetés a fejedelemszöny halála után több mint egy hónappal, július 1-jén volt. Ekkor újra prédikált Keserői Dajka János püspök, felelevenítve a fejedelemszöny utolsó óráit, újra hangsúlyozva mindazokat a toposzokat, amelyek addig elhangzottak vele kapcsolatosan. A férfi-női szerepek szakrális kiosztásának egyik legszebb példája Bojti Veres Gáspárnak ekkor elmondott latin nyelvű beszéde, amely hosszan méltatta és dicsőítette az özvegy fejedelmet, annak martialis, aktív férfias mivoltát, akinek a jellemzője a helytállás, a bátorság, a lehetőségek megragadása. Ehhez képest igazi kontraszt és még erőteljesebb a feleség lelki szelídségének, kegyességének, női passzivitásának, gyengeségének rajza, aki csak a halhatatlan kincseket kereste, míg a férj a látható világ babérjaival ékeskedett.

Martin Opitz német humanista és Geleji Katona István, aki ekkor Károlyi Zsuzsanna udvari lelkésze volt, azt emelték ki, hogy úrnőjük a kegyességben még a lelkészeket is felülmúlta. Érdekes és szinte egyedi ugyanakkor Opitznak az a jellemzése, hogy a fejedelemszöny nagyon okos volt, és ha többet tanult volna, akkor bibliaismeretben mindenkit felülmúlt volna. A nők észbeli képességeinek ilyen dicséréte nem volt jellemző a korra, és bizonytalán nem véletlen, hogy nem egy magyar, hanem egy német humanista szájából hangzott el. Azt azonban maga Geleji, a

fejedelemasszonnal legtöbb időt töltő prédikátor mondta ki, hogy Károlyi Zsuzsannában „harcias bátorság” volt. Ez az apró „elszólás” pontosan megmutatja azt az ellentmondást és feszültséget, amely az életét ismerve igencsak aktív, határozott, sőt talán kivételesen okos nő valódi arca és a gyászbeszédekben felmutatott kép között feszült. Olyan nagy volt az ellentmondás a valóság és a megfestett „ideál” között, hogy a hozzá közeli és rendkívül művelt prédikátoroknak már valóságos virtuozításra volt szükségük, ha a sémák mellett megpróbálták hűek maradni úrnőjük emlékéhez is.⁶

A protestáns női minta és a követők

A Károlyi Zsuzsannáról megalkotott nőkép volt az, ami eleve lehetetlenné tette, hogy Bethlen Gábor második feleségét, Brandenburgi Katalint rokonszenvvel fogadja a fejedelmi udvar, és ez a nőkép nehezedett rá Lorántffy Zsuzsannára, Báthory Zsófiára és Bornemissza Annára, I. Rákóczi György, II. Rákóczi György és Apafi Mihály fejedelmek feleségeire.

A történeti emlékezetben végül a négy asszony közül Lorántffy Zsuzsanna (12. kép) lett a „református fejedelemasszony”, nem pedig a sémák mögött végül szinte teljesen eltűnő elődje. I. Rákóczi György felesége előtt már készen volt az a nőkép, amelyet követnie kellett, és egy ponton egészen biztosan felülmúlta a mintát, ő ugyanis minimum hat szüléséből fel tudott nevelni két fiút (PÉTER 2000a), azaz valóban anya volt. Gazdasszonyként Sárospatak uradalmát irányította, a hűséges feleség és férje szeretetteljes viszonyát a házaspár sűrű levelezése igazolja (SZILÁGYI 1872). A fejedelemasszony ennek ellenére erősen kilógott a számára kijelölt keretből. Először is férje fejedelemsége alatt nem költözött véglegesen Gyulafehérvárra, hanem önállóan igazgatta Sárospatakot és környékét, ami nem igazán vall önmagát alárendelő, engedelmes feleségre. Miután két fia a gyulafehérvári fejedelmi skólába került, gyermekeivel sem élt egy helyen, ez a két szülő levelezéséből kiderül (SZILÁGYI 1875). 1646-ban, a szatmárnémeti református nemzeti zsinat után, amikor a férje támogatásával a puritán eszmék visszavonására kényszerítették azok követőit, az ezt megtagadó prédikátorokat Sárospatakon a szolgálatába fogadta (13. kép). Ez a cselekedet ugyan ékesen beszél a puritanizmus iránti vonzalmáról, viszont határozott ellenlépésnek tűnik a zsinati határozatokkal szemben. Ez jól mutatja a fejedelemasszony önállóságát és az engedelmes feleség szerepéhez fűződő igencsak ellentmondásos viszonyát (OBORNI 2016). A fejedelem 1648-ban bekövetkezett halálát követően Lorántffy Zsuzsanna leköszönt ugyan a fejedelemasszonyi címről a menyee, Báthory Zsófia javára, ám kisebbik fia, Rákóczi Zsigmond 1652-es haláláig a sárospataki udvara afféle második fejedelmi székhelyé vált. Itt aktívan politizált, levelezett, tárgyalt, döntéseket hozott, sőt fia 1657-es lengyel hadjárata idején is őt értesítették a történekről, nem pedig a feleséget, Báthory Zsófiát. Az erős, sokszor önálló, döntéské-

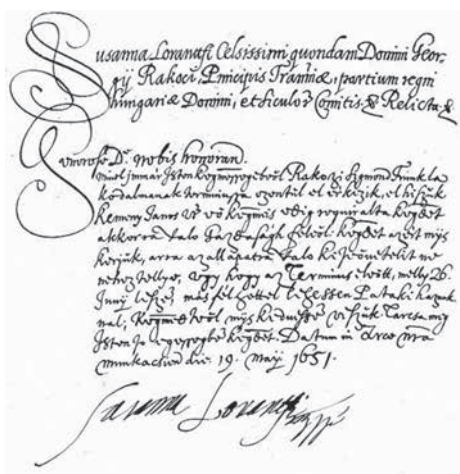

12. kép. Lorántffy Zsuzsanna (MNM Történelmi Képcsarnok)

⁶ Mikó Gyula, Károlyi Zsuzsanna temetési prédikációinak elemzője rámutatott, hogy a fejedelemasszony kegyességének három pillérét Geleji Katona István, udvari papja fogalmazta meg, ezek a vallásos élet, a családban megélt kegyesség (feleség, anyai szerep), valamint a haza iránti hűség. A prédikátorok szóközi fordulatai és a női szerepekre vonatkozó elképzeléseinek forrása minden bizonnyal a heidelbergi egyetemen hallott előadások és disputák értékrendje volt, ahol szinte minden erdélyi diák megfordult.

13. kép. Sárospatak

14. kép. Lorántffy Zsuzsanna kézírása

Összegzés

Károlyi Zsuzsanna temetése kiváló alkalom volt arra, hogy az egyre erősödő református egyház teológusai a személye kapcsán fogalmazzák meg a protestáns nő ideális képét. A sok helyszínen zajló temetés prédikációi, szónoklatai később egy latin és egy magyar nyelvű kötetben is megjelentek, így sok csatornán juthatott el mindez a kortársak-

pes fejedelemsasszony emellett két könyvet is összeállított bibliai igékből (FEHÉR 2000, 205–215. o.), amely teológiai jártasságát és kiváló bibliaismeretét bizonyítja.⁷ 1608-as kiadású hanai Bibliáját saját jegyzetekkel is ellátta (DIENES 2000, 181. o.) (14. kép). Messze túlnőtt azon a mintán, amelyet számára kijelölt a korszak protestáns gondolkodása, és kora legjelentősebb nőalakjai közé került (R. VÁRKONYI 1987). Ennek ellenére a róla készült megemlékezések azokat a jellemvonásait emelték ki, amelyek beleillettek a kor

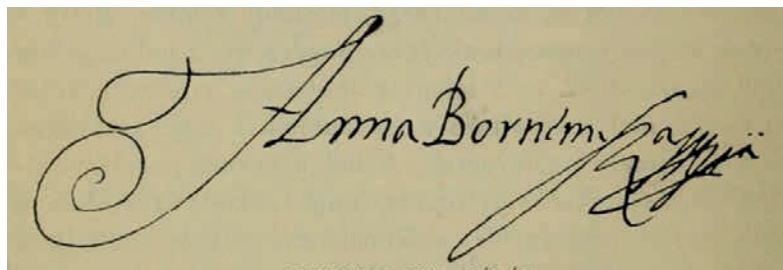
normáiba, így kegyességét, gazdasszonyi képességeit, házastársi hűségét, szeretetét és anyaságát. Láthattuk, hogy ezek ugyan valóban jellemezték, voltak azonban más fontos tulajdonságai, amelyek háttérbe szorultak a kor emlékezetében.

A Károlyi Zsuzsanna és Lorántffy Zsuzsanna alakja köré szőtt kép generációkon át formálta a református nők ideálképét, ehhez I. Apafi Mihály felesége, Bornemissza Anna is megpróbált hűséges maradni. A kortárs történetírók és emlékiratszerzők (Cserei Mihály, Bethlen Miklós, Apor Péter) ugyanakkor róla is azt jegyezték fel, hogy nemcsak kivételesen erős akaratú gazdasszony volt, a fejedelmi udvartartás irányítója, nemcsak mélyen hívő református és áldozatos, tizennégy gyermeket megszüülő, ám csak egyet felnevelni tudó anya, hanem sokszor beleszólt az országos döntésekbe is. Bornemissza Anna hatalomba való gyakori beleszólása olyan erős normasértésnek számított, hogy kiváltotta a kortársak ellenérzését. A protestáns emlékezet az ellentmondásos megítélése ellenére róla is megalkotta az ismert sémákon alapuló képet (15. kép).

⁷ Férje halála után a magyarországi birtokokon az egyházak feletti kegyuraságot is ő gyakorolta (lásd DIENES 2000).

hoz. A mintaadás annyira jól sikerült, hogy szinte teljesen elfedte a róla szóló szövegekhez képest aktívabb, önállóbb és okosabb asszony igazi képét. Ez a sematizálás a két későbbi fejedelemsasszony, Lorántffy Zsuzsanna és Bornemissza Anna esetében már nem sikerült tökéletesen, de a tendencia még itt is tetten érhető. A Példabeszédek alapul vevő, a hagyományokból építkező és a családot középpontba helyező nőkép megrajzolásának álmásai bontakoznak ki a szemünk előtt, amely mögött élettelibb, erősebb és izgalmasabb személyiségek képe bomlik ki a történész számára a források alapos tanulmányozása által.

15. kép. Bornemissza Anna aláírása

Felhasznált irodalom

- ABBOTT, Elisabeth 2009. *A cölibátus története*. Alexandra, Pécs.
- APOR Péter 1987. *Metamorphosis Transylvaniae*. Budapest.
- BALOGH Judit 2000. A praxis pietatis megjelenési formái Lorántffy Zsuzsanna levelezésében. In: TAMÁS 2000, 1: 327–336. o.
- BALOGH Judit 2016. Protestáns és katolikus fejedelemsasszonyok és a vallásszabadság Erdélyben. In: Udvarhelyi Erzsébet – Nagy Károly (szerk.): *Fejedelemsasszonyok és vallásszabadság Erdélyben*. Boldog Gizella Főegyházmezei Gyűjtemény, Veszprém. 85–111. o.
- BARTH, Suzanne 1994. *Jungfrauenzucht. Literaturwissenschaftliche und pädagogische Studien zur Mädchenerziehungsliteratur zwischen 1220 und 1600*. Verlag für Wissenschaft und Forschung, Stuttgart.
- Bethlen Miklós élete leírása magától. In: *Kemény János és Bethlen Miklós művei*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest. 1980.
- BÉZA, Theodor 1998. *Kálvin János élete*. Kálvin Kiadó, Budapest.
- DIENES Dénes 2000. Lorántffy Zsuzsanna. Töredékes ecsetvonások kegyességének portréján. In: Dienes Dénes – Füst-Molnár Szilveszter (szerk.): *Sola Scriptura. Tanulmányok dr. Nagy Antal Mihály tiszteletére 70. születésnapja alkalmából*. Sárospatak. 179–185. o.
- DÜLMEN, Richard van 1999. *Kultur und Alltag in der frühen Neuzeit*. 1. köt. *Das Haus und seine Menschen*. C. H. Beck, München. 133–184. o.
- FAIRCHILD, Cissi C. 2007. *Women in Early Modern Europe, 1500–1700*. Pearson Education, New Jersey.
- FEHÉR Erzsébet 2000. Az első magyar nőíró: Lorántffy Zsuzsanna. In: TAMÁS 2000, 1: 205–215. o.
- FRIEDENTHAL, Richard 1977. *Luther élete és kora*. Gondolat, Budapest.
- KATUS László 2001. Várúrnők és apácák. Nemesasszonyok a középkorban. *Rubicon*, 12. évf. 6. sz. 11–15. o.
- KINGDON, Robert – WITTE, John 2005. *Sex, Marriage, and Family in John Calvin's Geneva*. Eerdmans, Grand Rapids.
- KOVÁCS András 2013. Fejedelmi építkezések Erdélyben. *Korunk*, III. folyam XXIV. évf. 3. sz. 69–79. o.
- LUTHER Márton 2014. *Asztali beszélgetések*. Szerk. Csepregi Zoltán. Luther Kiadó, Budapest. (Luther válogatott művei 8.)
- MAGYAR Balázs Dávid 2014. Házasság és válás a kora újkor Genfben. Betekintés a Konzisztórium mint házassági bíróság működésébe Antoine Calvin és Anne Le Fert válópera alapján. *Theologiai Szemle*, új folyam LVII. évf. 3. sz. 141–155. o.
- MAGYAR Balázs Dávid 2016. Portraits of Genevan Family Life in John Calvin's Sermons on the Ephesians. In: Arnold Huijgen – Herman J. Selderhuis (szerk.): *Calvinus Pastor Ecclesiae*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen. 375–386. o.
- MAGYAR Balázs Dávid 2017. Luther és Kálvin felfogása a házasságról és a családi életéről. *Confessio*, 41. évf. 4. sz. 77–84. o.

- MIKÓ Gyula 2008. „Mivel én is csak ember voltam”. *Az Exequiae Principales és az Exequiarum Coeremonialium libri gyászbeszédei*. PhD-disszertáció. Debrecen.
- Nagyajtay Cserei Mihály *historiája. 1661–1711*. Szerk. Kazinczy Gábor. Emich, Pest, 1852.
- OBORNI Teréz 2004. Erdély Bethlen Gábor uralma alatt. *História*, 26. évf. 8. sz. melléklet, 2–7. o.
- OBORNI Teréz 2008. Principissa. Fejedelmi feleségek Erdélyben. *Rubicon*, 19. évf. 4. sz. 70–79. o.
- OBORNI Teréz 2016. „Igaz szerelmesed, Gabriel”. Bethlen Gábor és Károlyi Zsuzsanna története. *Korunk*, III. folyam XXVII. évf. 12. sz. 20–28. o.
- OZMENT, Steven 1983. *When Fathers Ruled. Family Life in Reformation Europe*. Harvard University Press, Cambridge.
- PÉTER Katalin 1999. Az olvasó nő eszménye a 17. század elején. In: Klaniczay Gábor – Nagy Balázs (szerk.): *A középkor szeretete. Történeti tanulmányok Sz. Jónás Ilona tiszteletére*. Budapest. 323–332. o.
- PÉTER Katalin 2000a. Lorántffy Zsuzsanna. In: Tamás Edit (szerk.): *Lorántffy Zsuzsanna album*. Magyar Millennium, Sárospatak.
- PÉTER Katalin 2000b. Milyenek voltak az erdélyi fejedelemasszonyok? In: TAMÁS 2000, 1: 7–24. o.
- PÉTER Katalin 2013. Milyenek voltak az erdélyi fejedelemasszonyok? In: Uő: *Magánélet a régi Magyarországon*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest. 35–49. o.
- POKOLY József 1904. *Az erdélyi református egyház története*. 2. köt. 1605–1690. Erdélyi Ev. Ref. Egyházkerület, Budapest.
- R. VÁRKONYI Ágnes (szerk.) 1997. *Nők a magyar történelemben*. Zrínyi, Budapest.
- R. VÁRKONYI Ágnes 2000. „Felemeljük szemeinket az nagy hegyekre...” (Amit megőrzött, és amit továbbadott). In: TAMÁS 2000, 1: 25–40. o.
- ROBINSON, Marilynne 2018. *A gondolkodás szabadsága. Kálvinista tűnődések*. Kálvin Kiadó, Budapest.
- SZILÁGYI Sándor 1872. *Lorántffy Zsuzsanna*. Pest.
- SZILÁGYI Sándor 1875. *A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése*. Ráth Mór, Budapest.
- SZILÁGYI Sándor (szerk.) 1887. *Erdélyi országgyűlési emlékek*. 6. köt. 1608–1614. MTA, Budapest. (Magyar Történelmi Emlékek, Harmadik osztály, Országgyűlési Emlékek/Monumenta Hungariae Historica Monumenta Comititalia Regni Transylvaniae.)
- TAMÁS Edit (szerk.) 2000. *Erdély és Patak fejedelemasszonya*. 1–2. köt. Sárospataki Rákóczi Múzeum, Sárospatak.
- VÁRKONYI Gábor 2000. A katolikus menyasszony, Báthory Zsófia és II. Rákóczi György szerelméről. In: TAMÁS 2000, 1: 79–91. o.
- WUNDER, Heide 1992. „Er ist die Sonn’, sie ist der Mond”. *Frauen in der frühen Neuzeit*. C. H. Beck, München. 58–87. o.

Balogh Judit történész. A KLTE-n 1991-ben magyar nyelv és irodalom, történelem szakos egyetemi diplomát, majd 2002-ben történelem PhD fokozatot szerzett, 2008-ban pedig habilitált. 1992-től 2014-ig tanított a Miskolci Egyetemen, 2013-ban a Károli Gáspár Református Egyetemen is, 2015-től pedig az Eszterházy Károly Egyetemen habilitált egyetemi docens. Kutatási területe a 16–17. századi székelység társadalom- és mentalitástörténete, a reformáció története, nő-történet. Több monográfia és számos tanulmány szerzője, az *Egyháztörténeti Szemle* folyóirat alapító-szerkesztője.